

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 159.922

© В.Й. Бочелюк, М.С. Панов, 2020

orcid.org/0000-0001-8727-3818

orcid.org/0000-0002-5085-8895

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2020.1.195227>

БОЧЕЛЮК Віталій Йосипович

*доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології,
Національний університет «Запорізька політехніка»*

ПАНОВ Микита Сергійович

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри спеціальної педагогіки та
спеціальної психології, Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька
національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради*

ПРОФЕСІЙНА ПЕРЕОРІЄНТАЦІЯ ТА ПЕРЕНАВЧАННЯ ЯК ІМПЛІЦИТНИЙ ВИХІД ІЗ КРИЗ РОЗВИТКУ ДОРΟΣЛОГО ВІКУ

В статті піднято актуальну наукову проблему зміни професійної діяльності у зрілому віці, розпочато її теоретичний аналіз та емпіричне обґрунтування. Динамічність соціального середовища призводить до розширення вікових меж професійного самоздійснення, циклічності та нескінченості цього процесу. Мета роботи – розглянути професійну переорієнтацію як один із способів вирішення криз розвитку дорослого віку. В ході теоретичного аналізу проблеми показано, що професійне самовизначення охоплює весь продуктивний період життєвого шляху. Запропоновано розглядати професійну переорієнтацію в дорослому віці як кризу розвитку: визначальний період життєвого шляху, зумовлений внутрішніми протиріччями і їх суб'єктивною інтерпретацією, що призводить до суттєвої зміни життєвого устрою та структури особистості. Це момент нестійкості, під час якого людина особливо чутлива до відкриття альтернативних шляхів самоздійснення. Він супроводжується кризами самоідентифікації, що передбачають руйнацію наявного Я-образу, перегляд взаємозв'язків в системі «Я і Світ», конструювання нового життєвого сценарію.

Проведене емпіричне дослідження процесів самоідентифікації у студентів, які отримують першу та другу вищу освіту. Використано комплекс асоціативних методик, що вимірюють статус особистісної,

професійної та соціальної ідентичності особистості. Виявлено, що для студентів, що здобувають вищу освіту вперше, характерна передчасна ідентичність: наявні уявлення мають запозичений характер, формування взаємовідносин в системі «Я та світ» не проходило кризових етапів та самостійного вибору. Дифузна ідентичність особливо виразна у професійній сфері, що свідчить про відсутність сформованих цілей і переконань. Особи, які отримують другу вищу освіту, переживають кризу особистісного розвитку, специфічними ознаками якої виступають трансформації особистісної та професійної ідентичності. Професійна переорієнтація та початок навчання за новою спеціальністю в найбільшій мірі сприяє соціальної ідентифікації дорослої людини, що переживає кризу розвитку, водночас проблеми особистісної ідентичності загострюються. Складено семантичний простір асоціацій, які розкривають сутнісний зміст кризи самовизначення та шляхів її вирішення: нереалізованість, переоцінка своїх можливостей, активність, проба, мета, компетентність. Перенавчання постає як набуття нового досвіду, шлях до вдосконалення, сповнений проб та помилок.

***Ключові слова:** криза розвитку, професійна переорієнтація, повторне професійне самовизначення, професійна ідентичність, соціально-професійна мобільність.*

Постановка проблеми. Проблема професійного самовизначення є традиційною для вітчизняної психології, але досі вона була сфокусована переважно на старшокласниках та юнаках, які починали свій професійний шлях. Сучасний соціально-професійний простір ставить перед фахівцями та вченими нові виклики, пов'язані з необхідністю професійної переорієнтації та перенавчання. Зміна професії у дорослому віці може бути вимушеною (викликаною докорінною зміною соціально-економічних або життєвих обставин) або добровільною, пов'язаною з самопізнанням, бажанням найповнішої реалізації власних здібностей та устремлінь, прагненням самоствердження в іншому професійному середовищі, тощо. В будь-якому випадку, щоб відповідати динамічним соціальним запитам, сучасна людина має постійно вигадувати та творити сама себе. Все це призводить до розширення вікових меж професійного самоздійснення, визнання циклічності та нескінченості цього процесу. Процес вибору життєвого шляху та прийняття рішень щодо альтернативних варіантів розвитку у дорослому віці є більш складним і відповідальним, включає більшу кількість зовнішніх та внутрішніх факторів. Часто людина в цей момент потребує психологічної підтримки та допомоги. Сьогодні в Україні

склалася ситуація, коли практичні пропозиції (зокрема, послуги кар'єрного коучингу) значно випереджують відповідне теоретичне обґрунтування, не враховують актуальні умови життєздійснення, близькі та віддалені наслідки прийнятих рішень. Все це актуалізує наукові дослідження феномену зміни професійної діяльності.

Мета та завдання публікації – розглянути професійну переорієнтацію як один із способів вирішення криз розвитку дорослого віку. Це передбачає послідовне виконання ряду задач: 1) теоретичний аналіз проблеми професійної мобільності в контексті криз розвитку дорослого віку; 2) емпіричне дослідження процесів самоідентифікації, що супроводжують професійну переорієнтацію.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання професійного самовизначення як першого етапу професіоналізації досить ґрунтовно описане у психологічній літературі. Професійний шлях розглядається як закономірна послідовність етапів зростання майстерності та розширення області діяльності людини, що охоплюють весь продуктивний період дорослого життя (Маркова, 1996; Зеєр, 2006; Клімов, 2010; Блинова, Завацька, Карамушка, 2018 та баг. інших). З професійною сферою пов'язані головні ціннісні орієнтири та життєві смисли людини; у професії вона моделює власний життєвий простір (Вірна, 2014) та досягає самоздійснення (Кокун, 2018). Важливий внесок у формування цих уявлень внесли теорії, що розкривають феномени самореалізації (Maslow, 1971), позитивного функціонування особистості (Seligman, 2002), акмеологічних вершин розвитку (Деркач, 2004), життєтворчості (Гитаренко, 2015). Але досі мало психологічних теорій, які пояснюють внутрішні механізми повторних виборів професії у дорослому віці, емпірично досліджують перебіг та наслідки зміни вектору професійного самоздійснення.

Праця є провідною діяльністю та головним середовищем соціалізації, що забезпечує формування психічних новоутворень у дорослому віці. Важливим механізмом розвитку особистості в трудовій діяльності є **професійні кризи**, аналогічні віковим критичним періодам. Вони носять закономірний, нормативний характер, зумовлюючи перехід на нові етапи професіоналізації,

що супроводжується особистісними трансформаціями, засвоєнням нових соціальних та професійних ролей, якісними змінами виконання діяльності (Зеєр, 2006). В. Мосійчук (2011) відзначає, що кризи самоактуалізації є наднормативними, екстраординарними: втома та відсутність емоційного задоволення підштовхують людину відмовитись від діяльності, що не актуалізує її особистісний потенціал. Професійні кризи можуть виникати й протікати синхронно з іншими життєвими і нормативними кризами періоду дорослості, вступаючи з ними у відношення взаємної індукції. Але нерідко вони виступають самостійною життєвою кризою та не підпорядковуються логіці вікового або професійного розвитку людини (Рудюк, 2012).

Р. Ахмеров (1994) обґрунтовує розгляд криз як форм переживання людиною непродуктивності свого життєвого шляху: безперспективність (непродуктивність майбутнього), спустошеність (непродуктивність теперішнього) та нереалізованість (непродуктивність минулого), які поєднуються між собою в різних комбінаціях, призводячи до порушень інтегрованості самосвідомості, втрат психічного і фізичного здоров'я, зниження очікуваної тривалості життя. Головним джерелом виникнення криз самореалізації людини є неоптимальна життєва програма, автором якої є вона сама. Неоптимальність проявляється в мотиваційній недостатності, немасштабності, негнучкості. Відповідно, подолання біографічних криз досягається через осмислення особистісних труднощів, перешкод до повноцінної особистісної реалізації, корекцію наявної життєвої програми, вироблення суб'єктної позиції та навичок розумно використовувати сприятливі та несприятливі життєві обставини в планах досягнення життєвих цілей.

Ми розглядаємо кризи переорієнтації без прив'язки до певної вікової періодизації. В цьому нам близький динамічний підхід до психологічного вивчення особистості, що розглядає розвиток без прив'язки до визначеної межі: «як плинний рух «Я», що створює свій унікальний життєвий шлях через оволодіння обставинами, контроль над собою і зусилля затвердити свою необхідність в конкретно-історичному світі» (Анциферова, 2004). У структурі загальної здатності особистості до розвитку виділені три складові:

1) здатність утримувати, зберігати позитивний зміст своєї історії, акумулювати результати розвитку;

2) здатність актуалізувати потенційний зміст свідомості, включати його в актуальні зв'язки; сензитивність до випадкових результатів минулої діяльності.

3) здатність створювати нове в собі і світі, розширюючи сферу потенційного.

У контексті нашого дослідження цікаве міркування, що в потенційній сфері суб'єкта існують слабоструктуровані особистості, незавершені в своєму розвитку. Це «особистості в потенції», відмінні за своєю індивідуальністю від актуальної особистості, що їх породила. В певних умовах вони здатні актуалізуватися, розбудовуватися і приводити до перебудови світовідчуття людини, його почуття, самосвідомість, життєві установки (Анцыферова, 2004)

З точки зору Т. М. Титаренко життєві кризи є індикатором особистісного зростання. Саме у критичній ситуації людина постає перед необхідністю реставрації, модифікації своїх планів, цінностей, стосунків, діяльностей, життя в цілому. Це нормальне, закономірне і доцільне явище, що забезпечує неперервність особистісного розвитку: можливість появи якісно нової картини світу, перегляд життєвої стратегії та апробацію нових форм самореалізації. Підкреслюється плюралізм вибору життєвих сценаріїв: замість пріоритетної диспозиції, що приведе особистість до правильного, гармонійного розвитку, у розглядаються численні варіанти руху (Титаренко, 2015).

З іншого боку, професійне самовизначення у зрілому віці може стати важким випробуванням. Зміна професії зачіпає найважливіші відносини людини та руйнує звичний спосіб життя. Дослідники проблеми безробіття (Бойко, 2013; Садовникова, 2016) вказують на те, що професійна переорієнтація супроводжується негативними психологічними станами, що позначаються на самопочутті, поведінці, врешті на формуванні особистості. Ефективність цього процесу значною мірою зумовлена розумінням необхідності пошуку нових форм професійної самореалізації, усвідомлення себе як активного суб'єкта професійної діяльності та життя взагалі. Якщо людина в довго шукає своє покликання, неуспішно адаптується до новообраної професії, це зумовлює зневіру у власних силах,

незадоволеність собою і життям у цілому, втрату перспектив майбутнього (Павлов, 2006)

Не можна розглядати переорієнтацію у дорослому віці як наслідок неправильного вибору професії або помилки юнацького самовизначення. Ще у 1957 р. Д. Сьюпер описував процес побудови кар'єри як множинний професійний вибір, в основі якого лежить Я-концепція особистості (котра змінюється в міру досвіду та дорослішання; так само постійно змінюються об'єктивні та суб'єктивні умови професійного розвитку). Людина, що вперше вибирає професію, має ширше поле вибору, ніж працівник, котрий здобув фахову освіту, має родину і т.д. (D. E. Super, 1957). Н. О. Садовникова (2016) пише, що перед особистістю постійно виникають проблеми, що вимагають від неї визначення свого ставлення до професій, рефлексії власних досягнень, прийняття рішення про корекцію кар'єри і т.д. Весь цей комплекс проблем слід враховувати при дослідженні професійного самовизначення у дорослому віці.

В останні роки увагу психологів, соціологів та педагогів привертає явище *соціальної та професійної мобільності*. Це своєрідний особистісний ресурс, що лежить в основі ефективного реагування особистості на «виклики» суспільства, дієвого перетворення довкілля і себе у ньому. Соціально-психологічними основами професійної мобільності особистості є суперечності професійного розвитку, прагнення до внутрішньої свободи і творчої активності, реалізації індивідуально-психологічного потенціалу (Пілецька, 2015).

Професійна мобільність як характеристика особистості показово проявляється саме в ситуації зміни професії. ***Міжпрофесійна мобільність*** – процеси переміщення індивіда між різними професійними групами, які суттєво змінюють предмет, методи і мету діяльності, вимагають перекваліфікації (набуття спеціальних знань і навичок), опанування нової професійної культури, викликають зміни у соціальному статусі, способі та стилі життя (Симончук, 2000). За даними дослідження кар'єрних переміщень українських спеціалістів (Гура, 2018), вагоме місце серед причин добровільного звільнення з роботи займають саме суб'єктивні фактори: з одного боку, люди вказують на бажання «йти вперед», «шукати себе», відкривати нові перспективи і т.д.; з іншого – на

розчарування, відчуття «застою» і непотрібності. У ряді випадків фахівці погоджуються на нижчу посаду і оплату, щоб займатися цікавою і корисною працею. Отже, відчуття власної реалізованості і потрібності є дефіцитарним мотивом, що призводить до потреби у професійній переорієнтації.

Н. А. Сургунд (2016) ставить питання, на основі яких ознак, процесів чи характеристик особистості відбувається вибір певної моделі змін в процесі професійної мобільності? При аналізі професійного розвитку як синергетичної системи, на перший план висуваються такі характеристики як відкритість, самоорганізація, нелінійність, незворотність, нерівноважність, нестійкість, багатоваріантність вибору шляхів розвитку. В такій синергетичній системі у критичні моменти відбуваються зміни вектору професійного розвитку фахівця. Психологічна сутність критичних кризових точок («точок біфуркацій») – перехід на нові траєкторії розвитку. Принцип нелінійності визначає багатоваріантність цих шляхів; в той же час принцип незворотності розвитку системи зумовлює можливість реальної реалізації особистістю в даний момент професіогенезу лише одного варіанту траєкторії професійного розвитку. Позиція стосовно подальшої спрямованості власного життя, має відкрити перед людиною принципово нові перспективи, дати порятунок у важкій ситуації, або узгодити несумісні ціннісні вимоги. Тому вибір майбутньої траєкторії розвитку не зводиться до вибору в строгому сенсі (між визначеними альтернативами), а потребує *здійснення акту творчості* на основі усвідомлених цінностей. Творчий вибір одного варіанту професійного розвитку з множини можливих впорядковує психологічну гармонізацію інтропростору особистості, а також гармонізацію її взаємодії із зовнішніми умовами соціально-професійного середовища. Втілене в життя стратегічне рішення є вузловим моментом життєвого шляху особи, яке якісно змінює життєву ситуацію (Сургунд, 2016).

І. М. Тичина (2013) звертає увагу на ціннісне осмислення професійного досвіду у виробленні стратегії особистісного самоздійснення. Емпірично виділено низку стратегій, що інтегрують професійну переорієнтацію у процес самоздійснення: економія особистісних ресурсів, ціннісний обмін, асертивність. Існують також стратегії самоздійснення, які в ході

професійної переорієнтації викликають ціннісні конфлікти і гальмують особистісний розвиток: самоізоляція, пошук себе, змагання.

На думку О. В. Симончук (2000), під час переміщення від однієї професії до іншої відбувається трансформація (тобто попередня руйнація) соціально-професійної ідентичності працівника. Криза, що проблематизує ідентичність, виникає через невідповідність соціальної реальності основним потребам особистості, її цінностям й інтересам. Вона може мати наслідком:

- позитивне розв'язання професійних суперечностей та відновлення стабільної ідентичності на новій основі;
- руйнацію ідентичності і перехід працівника до іншої професійної групи;
- подальше тривання у вигляді хронічного рольового стресу та нестійкої негативної ідентичності.

Якщо криза професійної ідентичності завершується руйнацією, розпочинається процес міжпрофесійної мобільності: формування мотивації і прийняття рішення про зміну професії, яке реалізується в актах реальної поведінки працівника. Втрата особистістю професійної ідентичності передбачає негайний початок роботи над конструюванням нової. Запускається механізм вибору та засвоєння нових цінностей, установок, соціальних норм, ідеалів та форм поведінки. Через зовнішні і внутрішні дії відновлюється цілісна професійна Я-концепція, яка передбачає нову ціннісну свідомість, нову життєву стратегію і професійну роль (Симончук, 2000). Людина відшукує нову привабливу професійну групу і вступає до неї. Такою групою виступає, наприклад, освітнє середовище вишу як простір ціннісної підтримки, самореалізації та апробації нових життєвих стратегій.

Огляд наявних досліджень призводять нас до розуміння, що професійна переорієнтація представляє собою шлях подолання кризи розвитку, в першу чергу шляхом докорінної інвентаризації власної Я-концепції й відповідної трансформації життєвої програми. Цей шлях часто є недостатньо усвідомленим, імпліцитним. Тому представляють інтерес виявлення особистісних змін, що відбуваються впродовж професійного перенавчання.

У 2018 р. ми провели пілотажне дослідження, на базі Національного університету «Запорізька політехніка» та Комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради. В ньому прийняли участь студенти спеціальності «Психологія», що навчаються на очній та заочній формах навчання, а також слухачі курсів перепідготовки відділень післядипломної освіти зазначених закладів. Першу вибірку склали 34 особи, що отримують вищу освіту вперше (вік 17-23 роки), друга вибірка – 48 осіб, які отримують другу вищу освіту (вік 28-45 років). Діагностика у першокурсників відбувалася на 10-12 тижні навчання, коли минув період адаптації до кардинальної зміни соціального середовища; у осіб, що здобувають вищу освіту вдруге, опитування відбувалося на 4-6 тижні після початку навчання.

Для визначення особливостей самоідентифікації використаний комплекс асоціативних тестів: Методика вивчення професійної ідентичності та Методика вивчення особистісної ідентичності Л. Б. Шнейдер (2019), Методику вивчення соціальної ідентичності (Шнейдер, Хрустальова, 2014).

За результатами тестів ідентичності проведений частотний аналіз, визначено розподіл осіб з різними типами та порушеннями ідентичності. Для оцінки достовірності відмінностей між процентними частками двох вибірок застосовано ϕ^* -критерій Фішера (Сидоренко, 2004).

Для розкриття змісту кризи професійного самовизначення у групі осіб, що отримують другу вищу освіту, складено семантичний простір асоціацій.

Асоціативні методики дозволили нам розглянути інтегрований образ самоідентичності студентів в певній зоні реальності: професійній соціальній, особистісній. Результати представлені в табл. 1.

Автори методики розглядають ідентичність як самореферентність на основі переживання унікальності власного буття і неповторності особистісних властивостей: «Це повідомлення самому собі про те, хто є «Я» і що є «Моїм», при свою приналежність реальності в формі конкретних життєвих ситуацій і відносин» (Шнейдер, Хрустальова, 2014, с. 86).

Таблиця 1

Представленість студентів з різними типами ідентичності (%)

Рівні	Типи ідентичності	Студенти, що отримують першу освіту (N = 34)	Студенти, що отримують другу освіту (N = 48)
Особистісна ідентичність			
Дуже низький	Дифузна ідентичність	17,7	2,1*
Низький	Передчасна ідентичність	29,4	2,1 *
Середній	Мораторій	8,8	31,2 *
Оптимальний	Досягнута ідентичність	35,3	58,3 *
Завищений	Гіперідентичність	8,8	6,3
Професійна ідентичність			
Дуже низький	Дифузна ідентичність	32,3	4,2*
Низький	Передчасна ідентичність	41,2	20,8 *
Середній	Мораторій	14,7	20,8
Оптимальний	Досягнута ідентичність	11,8	37,5 *
Завищений	Псевдоідентичність	-	16,7 *
Соціальна ідентичність			
Дуже низький	Дифузна ідентичність	14,8	-
Низький	Мораторій	20,6	14,6
Середній	Досягнута ідентичність	53	16,6 *
Високий	Висока досягнута ідентичність	8,8	64,6 *
Дуже високий	Псевдоідентичність	2,9	4,2

Примітка: * позначені випадки, коли значущість міжгрупової різниці підтверджена ϕ^* -критерієм кутового перетворення Фішера ($p \leq 0,05$).

При цьому образ «Я», репрезентуючи цілісне ставлення індивіда до себе, включає комплекс знань різного ступеню

диференційованості та усвідомленості. Так, *соціальна ідентичність* проявляється в усвідомленні своєї належності до певної спільноти, ступінь ототожнення/диференціації себе зі світом й іншими людьми. *Особистісна ідентичність* відображує відповідність «Я»-образу його життєвому втіленню. *Професійна ідентичність* постає як автореференція унікальності «Я» у професійному служінні, що передбачає придбання досвіду, інтеграцію в професійне співтовариство, формування та рефлексію уявлення про себе як фахівця. Репрезентацією досягнутої ідентичності є позитивне самоставлення при позитивному оцінюванні власних якостей і стабільного зв'язку з соціумом (Шнейдер, 2019).

З таблиці 1 ми бачимо, що для *особистісної та професійної ідентичності* у першій вибірці студентів-першокурсників характерні неоптимальні стани: передчасної або дифузної ідентичності, у меншому ступені – стан мораторію. Це є свідченням того, що опитувані або ніколи не переживали станів кризи ідентичності або виявилися нездатні їх конструктивно вирішити. У людей з передчасною ідентичністю компоненти життєвої позиції (цілі, цінності і переконання) досить виразні та сильні, але вони сформувалися не в результаті самостійного пошуку і вибору, а внаслідок ідентифікації з батьками або іншими референтними особами. Дифузна ідентичність особливо виразна у професійній сфері, що свідчить про відсутність сформованих цілей та переконань.

Особи, що отримують другу вищу освіту, відрізняються поширеністю стану досягнутої ідентичності в усіх досліджених сферах. Отже, вони пережили на життєвому шляху періоди криз і самодослідження, внаслідок чого сформували цілісне уявлення про себе та світ, значущі цілі та цінності. Вони знають, чого хочуть, і відповідно структурують свою активність (що забезпечує почуття спрямованості і усвідомленості життя).

При цьому стосовно *соціальної ідентичності* картина у вибірці студентів, котрі проходять професійне перенавчання, найбільш благополучна: 64,6 % опитаних демонструють зрілу ідентичність, що проявляється у відчутті цінності власної особистості, впевненості у собі при високій внутрішній напруженості і енергетиці, усвідомленні власних труднощів та переваг, бажанні відповідати певному ідеальному уявленню про

себе; визначеності та завантаженості життя, товарищескості й орієнтації на інших. Можливо, ця перевага зумовлена віком та життєвим досвідом опитаних – дорослі респонденти мають цілком обґрунтовані уявлення про те, що їх особистість і діяльність здатні викликати в інших людей повагу, розуміння та схвалення.

Показник *мораторію* свідчить про переживання життєвої кризи (кризи ідентичності), яку людина намагається свідомо та активно вирішити, пробуючи різні варіанти: пошук інформації, бесіди із значущими іншими, експериментування зі стилями життя. У вибірках цей стан представлений наступним чином (рис. 1).

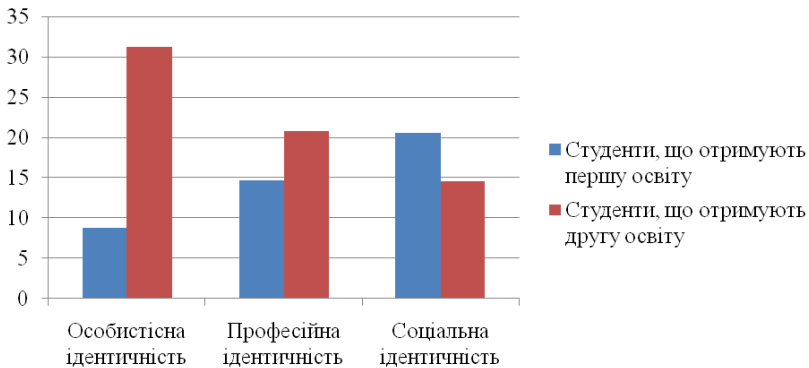

Рис. 1. Розповсюдженість стану мораторію (у % від загальної чисельності вибірки) як свідчення кризи ідентичності студентів

У групі студентів, що здійснили професійну переорієнтацію стан мораторію ідентичності не просто більш виразний, але має якісні відмінності – він стосується в першу чергу особистісної ідентифікації, потім професійно, і в останню чергу – соціальної. У першокурсників першої вибірки ситуація протилежна. Отриманий результат можна пояснити тим, що криза професійного самовизначення у дорослих студентів значною мірою вже вирішена, адже вони здійснили усвідомлений вибір та прийшли отримувати другу освіту за спеціальністю «Психологія».

Як було описано раніше, механізм міжпрофесійної мобільності в контексті формування ідентичності містить наступні етапи: формування та повсякденне функціонування

професійної ідентичності → криза → руйнація → конструювання нової ідентичності та її соціальне підтвердження (Симончук, 2000). Отримані емпіричні дані дозволяють розглянути цей механізм більш детально. Найменше піддається кризовим впливам соціальна ідентичність (що забезпечене існуванням людини у відносно чисельних та стабільних соціальних групах: родині, колі друзів, певному соціальному класі і т.п. Тому зміна професійного середовища не чинить руйнівного впливу на ідентичність (або ж вона найшвидше відновлюється шляхом включення людини в нову соціальну спільноту студентів). Найбільш рухливою є особистісна ідентичність, вона зазнає найбільшої трансформації під час професійної переорієнтації. Професійна ідентичність постає ніби «з'єднувальною ланкою» в процесах формування особистісної та соціальної ідентичностей.

Викликає занепокоєння виразність псевдоідентичності у професійній сфері, що спостерігається у 16,7% осіб, які отримують другу вищу освіту. Це може свідчити або про стабільне заперечення своєї унікальності або, навпаки, про гіпертрофоване амбітне підкреслення власних переваг, знижену рефлексію з переходом в стереотипію, ригідність професійного «Я-образу» та загальної Я-концепції. Порушення механізмів ідентифікації потребує більш докладного вивчення та розробки інструментів психологічного втручання.

Розгляд конкретних асоціацій, відмічених опитуваними у Методиці визначення професійної ідентичності, дає нам більш конкретне та детальне уявлення про зміст переживань, що супроводжують вирішення ситуації повторного професійного самовизначення у осіб, які отримують другу вищу освіту. В семантичному просторі на рис. 2. відображені розповсюджені асоціації у другій вибірці. При цьому розділ характеристик на «сприятливі» та «несприятливі» (що заздалегідь визначено авторами методики) в даному випадку постає досить умовним, невиправданим. Частина визначень, віднесені до несприятливих, на нашу думку, відображують кризовий процес особистісних трансформацій і набуття психологічної зрілості.

Професійна ідентичність як аспект соціальної ідентичності представляє собою суб'єктивну реальність (Я-концепцію, Я-образ), що відображає належність до певної професійної групи, регулює поведінку особистості, її сприймання світу й оточення. Проведений семантичний аналіз асоціацій дозволяє уточнити сутнісний зміст кризи особистісно-професійного розвитку та шляхів її вирішення. Переживання кризи окреслене змістом понять «нереалізованість», «переоцінка своїх можливостей», «активність», «проба», «мета», та «компетентність». Значущість категорії «досвід» розкриває роль власної активності у життєздійсненні: перенавчання постає як певний шлях до вдосконалення, сповнений проб та помилок.

Рис. 2. Семантичний простір асоціацій, що відображають структуру професійної ідентичності студентів, які здобувають другу вищу освіту (семантичне поле включає асоціації, підтримані більше ніж 30 % опитаних, жирним шрифтом виділені ті, що отримали більше 50 % виборів)

Про емоційні особливості переживання кризи самовизначення свідчать вибори, тримані поняттями «тривога», «розгубленість», і водночас «радість». Заслугує на увагу поняття «повільність» – згадаємо про переоцінку життєвих

перспектив, характерну для кризи середнього віку. Для даної категорії опитаних значущою є категорія знання та освіченість, тому виходом із кризи розвитку вони обрали саме навчання, отримання другої вищої освіти.

У попередніх дослідженнях (Гунгер, 2007) було з'ясовано, що на становлення ідентичності в період кризи позитивно впливає наявність вищої освіти (це проявляється у використанні більш зрілих стратегій захисту, емоційній стійкості і інтернальності). Вища освіта має великий потенціал надання допомоги в процесі проживання кризи ідентичності в зрілому віці, оскільки сприяє інтелектуальному, соціальному, особистісному і духовному розвитку людини. У процесі навчання відбувається розширення поля індивідуальної свідомості, людина отримує нову інформацію про себе і світ.

Отже, повторне здобуття вищої освіти в зрілому віці пов'язане зі спробою усунути внутрішні протиріччя і знайти ресурс ефективного розв'язання кризи розвитку. Процес перенавчання є ефективним засобом становлення соціальної ідентичності особистості (це передбачає руйнацію старої ідентичності та конструювання нової). Адекватні шляхи побудови нової ідентичності допомагають вирішити кризи розвитку дорослого періоду життя та виводять особистість на новий рівень соціальної та професійної продуктивності.

Висновки. Ми пропонуємо розглядати професійну переорієнтацію в дорослому віці саме як *кризу розвитку* – визначальний період життєвого шляху, зумовлений внутрішніми протиріччями і їх суб'єктивною інтерпретацією, що призводить до суттєвої зміни життєвого устрою та структури особистості. Це момент нестійкості розвитку, під час якого людина особливо чутлива до пошуку та відкриття альтернативних шляхів самоздійснення та самореалізації.

Отримані результати пілотажного дослідження переконують, що особи, які отримують другу вищу освіту за спеціальністю «Психологія», переживають кризу особистісного розвитку, специфічними ознаками якої виступають трансформації особистісної та професійної ідентичності.

1. Професійна переорієнтація та початок навчання за новою спеціальністю в найбільшій мірі сприяє соціальній ідентифікації дорослої людини, що переживає кризу розвитку (процес

інтеграції в нове соціальне середовище, що підтримує значущі для особистості цілі та цінності; отримання зовнішньої підтримки; початок реалізації власних можливостей та відповідне збагачення «Я»-образу; наближення до позитивного ідеалу самоздійснення, досягнення самототожності в сфері спілкування та взаємодії).

2. Вирішення кризи нерезалізованості в процесі професійної переорієнтації можна охарактеризувати як активні спроби, спрямовані на переоцінку власних можливостей на основі наявних компетенцій, досвіду і поставленої мети. Таким чином в результаті внутрішньої самореалізації та самоздійснення в оновленому зовнішньому контексті (освітньому середовищі вишу) студенти будують нову ідентичність, яку потім перевіряють та реалізують в широкому колі навчальних, життєвих та професійних ситуацій. Початковому етапу перенавчання властивий стан невизначеності, що супроводжується тривогою та розгубленістю і водночас, радісним очікуванням, цікавістю.

3. Водночас професійна переорієнтація загострює або не вирішує проблеми особистісної ідентичності, що може бути пов'язано з досить різкою зміною соціального статусу, повільністю просування та умовністю професійних успіхів на етапі перенавчання.

Перспективою подальших досліджень у цьому напрямку є наступні діагностичні зрізи на різних етапах навчання. Це дозволить простежити динаміку переживання та вирішення кризи розвитку в процесі повторного здобуття вищої освіти. На цій основі будуть розроблені загальні принципи та конкретні інструменти психологічної допомоги особистості в ситуації професійного самовизначення у дорослому віці.

Список використаних джерел

- Анцыферова Л. И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии. Москва : Институт психологии РАН, 2004. 415 с.
- Ахмеров Р. А. Биографические кризисы личности : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Москва : Институт психологии РАН, 1994. 28 с.
- Бойко Г. В. Психологія переживання втрати роботи як життєвої події. *Проблеми сучасної психології*. 2013. № 2. С. 14–20.

- Блинова О. Є., Завацька Н. Є., Карамушка Л. М., Каширіна Є. В. Соціально-психологічні засади самовизначення особистості в професіях соціономічного типу. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2018. № 1. С. 47–60. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipp_2018_1_7
- Вірна Ж. П. Професійний простір особистості: від ознак дисциплінарності до реальності суб'єктивного моделювання. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 23. С. 100–111.
- Гунгер Н. Н. Психологические средства становления идентичности личности в период нормативного кризиса взрослости : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Новосибирск, 2007. 24 с.
- Гура Н. А. Переривання кар'єри: поведінковий патерн у структурі професійної мобільності особистості. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2018. Вип. 30. С. 207–217.
- Деркач А. А. Акмеологические основы развития профессионала. Москва : МПСИ ; Воронеж : МОДЭК, 2004. 752 с.
- Зеер Э. Ф. Психология профессионального развития. 2-е изд. Москва : Академия, 2006. 240 с.
- Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. 4-е изд., стер. Москва : Академия, 2010. 304 с.
- Кокун О. М. Загальні теоретичні уявлення щодо змісту та чинників професійного самоздійснення фахівців. *Психофізіологічне забезпечення професійного самоздійснення фахівця в умовах соціально-економічних перетворень* / за ред. О. М. Кокуня. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. С. 7–12
- Маркова А. К. Психология профессионализма. Москва : Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. 312 с.
- Мосійчук В. В. Кризи професійного становлення як умова розгортання самореалізації особистості. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2011. Вип. 14. С. 531–541.
- Павлов Ю. О. Психологічна допомога безробітним у кризовому стані в умовах професійної перепідготовки : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2006. 19 с.
- Пілецька Л. С. Соціально-психологічні складові професійної мобільності особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 7, вип. 38. С. 385–395. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/appsuh_2015_7_38_35
- Рудюк О. В. Нормативна й ненормативна кризова феноменологія професіогенезу особистості. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України та Державного вищого навч. закладу «Запорізький нац. ун-т». Запоріжжя, 2012. № 2. С. 30–36.

- Садовникова Н. О. Конфликт профессионального самоопределения и профессиональный кризис личности как психологические барьеры профессионального развития. *Современные исследования социальных проблем*. 2016. № 10 (66). С. 115–125.
- Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии. Санкт-Петербург : Речь, 2002. 350 с.
- Симончук О. В. Міжпрофесійна мобільність та зміна соціальної ідентичності : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.03. Київ, 2000. 17 с.
- Сургунд Н. Особистісний вибір у контексті подолання криз професійного розвитку на основі професійної мобільності: синергетичний аспект. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2016. № 4. С. 109–119.
- Титаренко Т. М. Практики особистісного життєтворення: множинність як шанс. *Психологія особистості*. 2015. Вип. 1 (6). С. 12–20.
- Тичина І. М. Змістові аспекти ціннісних стратегій особистісного самоздійснення у процесі зміни професії. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Педагогіка. Психологія*. 2013. № 19. С. 86–91.
- Шнейдер Л. Б., Хрусталева В. В. Ассоциативный тест как основа конструирования методики изучения социальной идентичности. *Педагогика профессионального образования*. 2014. № 3. С. 83–96.
- Шнейдер Л. Б. Психология идентичности. 2-е изд., пер. и доп. Москва : Юрайт, 2019. 328 с.
- Maslow A. H. *The Farther Reaches of Human Nature*. New York : Viking, 1971. 410 p.
- Seligman M. *Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment*. New York : Simon and Schuster, 2002. 275 p.
- Super D. E. *Vocational Development: A Framework of Research*. New York, 1957. 391 p.

References

- Akhmerov, R. A. (1994). *Biograficheskie krizisy lichnosti [Biographical personality crises]*. (Extended abstract of PhD dissertation). Moscow: Institut psikhologii RAN [in Russian].
- Antsyferova, L. I. (2004). *Razvitiye lichnosti i problemy gerontopsikhologii [Personality development and problems of gerontopsychology]*. Moscow: Institut psikhologii RAN [in Russian].
- Blinova, O. Ye., Zavatska, N. Ye., Karamushka, L. M., & Kashvrina, Ye. V. (2018). *Sotsialno-psykhologichni zasady samovyznachennia osobystosti v profesiiakh sotsionomichnoho typu [Social-psychological principles of self-determination of*

- personality in professions of sociological type]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii [Theoretical and Applied Problems of Psychology]*, 1, 47-60. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipp_2018_1_7 [in Russian].
- Boyko, G. V. (2013). Psykholohia perezhyvannya vtraty roboty yak zhyttyevoi podii [Psychology of the experience of loss of work as a life event]. *Problemy suchasnoi psykholohii [Problems of Modern Psychology]*, 2, 14-20 [in Ukrainian].
- Derkach, A. A. (2004). *Akmeologicheskie osnovy razvitiia professionala [Acmeological Foundations for the Development of a Professional]*. Moscow: MPSI; Voronezh: MODEK [in Russian].
- Gunger, N. N. (2007). *Psikhologicheskie sredstva stanovleniia identichnosti lichnosti v period normativnogo krizisa vzroslosti [Psychological means of the formation of the identity of a person in the period of the normative crisis of adulthood]*. (Extended abstract of PhD dissertation). Novosibirsk: Novosibirsk SPU [in Russian].
- Hura, N. A. (2018). Perervannia kariery: povedinkovyi patern u strukturi profesiynoi mobilnosti osobystosti [The career break: a behavioral pattern in the structure of personal mobility]. *Pravnychiy visnyk Universytetu "KROK" [The Legal Bulletin of the University "KROK"]*, 30, 207-217 [in Ukrainian].
- Klimov, E. A. (2010). *Psikhologia professionalnogo samoopredeleniia [Psychology of Professional Self-Determination]*. (4th ed.). Moscow: Academia [in Russian].
- Kokun, O. M. (2018). Zahalnoteoretychni uvavlennia shchodo zmistu ta chynnykiv profesiynoho samozdivsnennia fakhivtsiv [General theoretical representations about the content and factors of professional self-realization of specialists]. In O. M. Kokun (Ed.), *Psykhofiziologichne zabezpechennia profesiynoho samozdivsnennia fakhivtsia v umovakh sotsialno-ekonomichnykh peretvoren [Psycho-physiological support of professional self-realization of a specialist in conditions of socio-economic transformations]*. (pp. 7-12). Kyiv: G. S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Markova, A. K. (1996). *Psikhologia professionalizma [Psychology of Professionalism]*. Moscow: Mezhdunar. gumanitarnyi fond "Znanie" [in Russian].
- Maslow, A. H. (1971). *The Farther Reaches of Human Nature*. New York: Viking.
- Mosiychuk, V. V. (2011). Krvzv profesiynoho stanovleniia yak umova rozhortannya samorealizatsii osobystosti [Crises of professional formation as a prerequisite for the deployment of self-realization of the individual]. *Problemy suchasnoi psykholohii [Problems of Modern Psychology]*: Collection of scholarly papers of Kamianets-

- Podilskyi National University named after Ivan Ohienko, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Vol. 14, pp. 531-541) [in Ukrainian].
- Pavlov, Yu. O. (2006). Psykholohichna dopomoha bezrobitnym u kryzovomu stani v umovakh profesiynoi perepidhotovky [Psychological help to the unemployed in a crisis condition in conditions of professional retraining]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: In-t pedahohiky i psykholohii [in Ukrainian].
- Pyletska, L. S. (2015). Sotsialno-psykholohichni skladovi profesiynoi mobilnosti osobystosti [Social-psychological components of professional mobility of the individual]. *Aktualni problemy psykholohii [Current Problems of Psychology]*, 7 (38), 385-395. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/appsuh_2015_7_38_35 [in Ukrainian].
- Rudyuk, O. V. (2012). Normativna v nenormativna kryzova fenomenologia profesiionenezu osobystosti [Normative and non-normative crisis phenomenology of the individual's professional development]. *Problemy suchasnoi psykholohiyi [Problems of Modern Psychology]*: Collection of scholarly papers of Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine and State Higher Educational Institution "Zaporizhia National University" (Vol. 2, pp. 30-36). Zaporizhia: Zaporizhia NU [in Ukrainian].
- Sadovnikova, N. O. (2016). Konflikt professionalnogo samoopredelenia i professionalnvi krizis lichnosti kak psikhologicheskie bariery professionalnogo razvitiya [Conflict of professional self-determination and professional personality crisis as psychological barriers to professional development]. *Sovremennye issledovania sotsialnykh problem [Modern Research of Social Problems]*, 10(66), 115-125 [in Russian].
- Schneider, L. B., & Khrustaleva, V. V. (2014). Assotsiativnyi test kak osnova konstruirovania metodiki izucheniya sotsialnoi identichnosti [An associative test as the basis for constructing a methodology for studying social identity]. *Pedagogika professionalnogo obrazovaniya [Pedagogy of Vocational Education]*, 3, 83-96 [in Russian].
- Schneider, L. B. (2019). *Psikhologia identichnosti [Psychology of Identity]*. (2nd ed., rev.). Moscow: Yurait [in Russian].
- Seligman, M. (2002). *Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment*. New York: Simon and Schuster.
- Sidorenko, Ye. V. (2002). *Metody matematicheskoi obrabotki v psikhologii [Methods of Mathematical Processing in Psychology]*. St. Petersburg: Rech [in Russian].

- Simonchuk, O. V. (2000). *Mizhprofesiynna mobilnist ta zmina sotsialnoi identychnosti [Interprofessional mobility and change of social identity]*. (Extended abstract of PhD dissertation). Kyiv: Instytut sotsiologhii [in Ukrainian].
- Super, D. E. (1957). *Vocational Development: A Framework of Research*. New York.
- Surgund, N. (2016). Osobystisnyv vybir u konteksti podolannia krzv profesiynoho rozvytku na osnovi profesiynoi mobilnosti: synerhetychnyi aspekt [Personal choice in the context of overcoming professional development crisis based on professional mobility: a synergetic aspect]. *Pedahohika i psykholohia profesiynoi osvity [Pedagogy and psychology of vocational education]*, 4, 109-119 [in Ukrainian].
- Tychyna, I. M. (2013). Zmistovi aspekty tsinnisnykh stratehii osobystisnoho samozdiysnennia u protsesi zminy profesii [The content aspects of value strategies of personal self-realization in the process of changing the profession]. *Pedahohichna osvita: teoria i praktyka. Pedahohika. Psykholohia [Pedagogical Education: Theory and Practice. Pedagogy. Psychology]*, 19, 86-91 [in Ukrainian].
- Tytarenko, T. M. (2015). Praktyky osobystisnoho zhyttetvorennia: mnozhynnist yak shans [Practices of personal life-formation: plurality as a chance]. *Psykhohiia osobystosti [Psychology of Personality]*, 1(6), 12-20 [in Ukrainian].
- Virna, Zh. P. (2014). Profesiyni prostir osobystosti: vid oznak dystsyplinarnosti do realnosti sub'iektyvnoho modeliuvannia [Professional space of personality: from the signs of discipline to the reality of subjective modeling]. *Problemy suchasnoi psykholohii [Problems of modern psychology]*, 23, 100-111 [in Ukrainian].
- Zeer, E. F. (2006). *Psikhologiia professionalnogo razvitiia [Psychology of Professional Development]*. (2nd ed.). Moscow: Academia [in Russian].

V. Bochelyuk, M. Panov

**PROFESSIONAL REORIENTATION AND RETRAINING AS AN
IMPLICIT RECOURSE FROM THE DEVELOPMENT CRISES
OF THE ADULT AGE**

The article addresses a topical scientific problem of changing the professional activity in the adult age, its theoretical analysis and empirical substantiation are initiated. The agility of the social environment leads to the expansion of the age limits of professional self-realization, repeated pattern, and endlessness of this process. The purpose of the study is to consider the professional reorientation as one of the ways to address the development crises of the adult age. In the course of the theoretical analysis of the problem it has been shown that professional self-determination covers the entire productive period of life. It is proposed to consider professional reorientation in adulthood as a development crisis: the crucial period

of the life experience, conditioned by internal contradictions and their subjective interpretation, which causes a significant change in the mode of life and the personality structure. It is a fluctuation point, during which an individual is especially sensitive to opening the alternative ways of self-realization. This period is accompanied by self-identification crises that involve the destruction of the existing I-image, the revision of the interconnections in the system "The World and Me", the construction of a new life scenario. An empirical study of the self-identification processes was conducted in students who were earning their first and second degree. A set of associative techniques measuring the status of personal, professional, and social identity was used. It was found out that premature identity was characteristic of the students who received their first degree: the existing assumptions had a borrowed character, formation of mutual relations in the system "The World and Me" did not go through the crisis stages and independent choice. The diffuse identity is particularly expressed in the professional sphere, which indicates the absence of the established goals and beliefs. The individuals who get a second higher education experience a personal development crisis, the specific feature of which is the transformation of personal and professional identity. Professional reorientation and the beginning of training in a new specialty contributes to the social identification of an adult person who is experiencing a development crisis, while the problems of personal identity become keener. The semantic space of associations is elaborated, which reveal the essence of the self-determination crisis and the ways of addressing it: underachievement, over-evaluation of one's own capabilities, activity, trial, purpose, competence. Retraining appears to be the gaining of a new experience, a way to perfection, full of trial and error.

Key words: *development crisis, professional reorientation, subsequent professional self-identification, professional identity, social and professional mobility.*

Надійшла до редакції 20.10.2019 р.